

УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМ ЗАХИСТОМ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Анотація: Зроблено аналіз основних засад управління соціальним захистом населення України в сучасних умовах та запропоновано нові підходи до вдосконалення цієї системи.

Аннотация: Сделан анализ главных основ управления социальной защитой населения Украины в современных условиях и предложены новые подходы для усовершенствования этой системы.

Summary. The analysis of the main bases of management by social protection of the population of Ukraine in modern conditions is made and new approaches for improvement of this system are offered.

Постановка проблеми. Ринкова економіка вимагає створення системи соціального регулювання, центральним елементом якого є державна політика щодо соціального захисту населення. Ринок сам по собі не створює і не здатен створювати засобів соціального захисту ні для суб'єктів процесу господарювання, ні, тим більше, нетрудоактивного та непрацевдатного населення. На відміну від ринкового механізму, який діє через диференціацію доходів, поглиблення майнової нерівності, економічне усунення неконкурентоспроможних суб'єктів господарювання, система соціальних заходів зорієнтована на вирівнювання доходів, підтримку нужденних, захист неконкурентоспроможних, соціально вразливих верств населення. За умов ринку цю роль може виконувати тільки держава, оскільки підприємства намагаються звільнитися від неконкурентоспроможної робочої сили і перешкоджають її найму.

Водночас, діючи система соціального захисту в Україні страждає вадами, притаманними бідній країні з соціалістичною доктриною: влада прагне надати допомогу надто широкому колу своїх громадян, що далеко виходить за межі фінансових можливостей держави, а безпосередні виплати (чи то по страхових подіях, чи у формі соціальної допомоги) є дуже низькими і не запобігають бідності. Неприпустимо високе співвідношення різноманітних трансфертних виплат із заробітною платою

протидії настановам населення на активну економічну діяльність і провокує утриманські настрої в суспільстві [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми. На сьогодні існує певний теоретико-науковий доробок з досліджуваної проблематики. Серед вітчизняних учених, які різнобічно досліджують зазначене питання, варто виділити Н.П.Борецьку, Н.С.Власенко, О.А.Грішнову, І.В.Калачову, І.О.Курило, Е.М.Лібанову, О.В.Макарову, О.Ф.Новікову, В.В.Онкієнка, О.О.Яременко та ін. Водночас, аналіз наукових публікацій свідчить, що ступінь вивчення проблеми вітчизняними авторами не можна вважати достатнім і вона потребує подальших розробок.

Мета статті – проаналізувати основні засади управління соціальним захистом населення України в сучасних умовах та запропонувати нові підходи до вдосконалення цієї системи.

Виклад основного матеріалу. Формування певних уявлень суспільства щодо управління соціальним захистом населення необхідно для підвищення соціальної безпеки громадян, особливо соціально вразливих категорій – пенсіонерів, інвалідів, багатодітних родин, малозабезпечених груп населення.

Соціальний захист – це система організаційних, правових та економічних заходів щодо забезпечення основних соціальних прав і гарантій громадянина в державі [5]. Результатом соціального захисту є забезпечення добробуту та гідного рівня життя для кожної особи, покращення соціального самопочуття людини, впевненості в своєму майбутньому. У широкому сенсі об'єктом управління в системі соціального захисту населення виступають усі громадяни держави, а у вузькому – соціальні групи, що за різних обставин не можуть самостійно забезпечити для себе відповідний рівень життя.

Структурно соціальний захист складається з: державного соціального захисту – а) загальна система соціального захисту (загальнообов'язкове державне соціальне страхування та державна соціальна допомога); б) спеціальний соціальний захист; в) додатковий соціальний захист та недержавного соціального забезпечення (недержавне пенсійне забезпечення та недержавні соціальні послуги).

Особливістю українського суспільства є те, що в державі існує значна частина громадян, які не мають можливості здійснювати трудову діяльність в силу об'єктивних причин, або які мають низькі доходи, тому вони викликають потребу в особливому механізмі соціального захисту, спрямованому на підтримку чи надання певного рівня життєзабезпечення та потребують посиленої державної підтримки і, відповідно, адаптації системи соціального захисту населення до таких реалій.

В Україні майже третина громадян бідні – рівень бідності декілька років поспіль становить 27%. У 2008 р. соціальну допомогу отримали 4,2 млн осіб на загальну суму 12,1 млрд грн, із них: 595,7 тис. непрацездатним громадянам із мінімальними доходами було призначено цільову грошову допомогу на суму 260,1 млн грн; державну соціальну допомогу отримали 21,4 тис. осіб, які не мають права на пенсію та інвалідам (загальна сума

призначеної допомоги з урахуванням надбавок, підвищень та сум індексації становила 11,6 млн грн); державну соціальну допомогу на догляд було призначено для 530 осіб (загальна сума призначеної допомоги з урахуванням надбавок, підвищень та сум індексації становила 39,6 тис. грн); 478,5 тис. малозабезпеченим пенсіонерам, непрацевдатним громадянам та інвалідам було надано адресної грошової допомоги на загальну суму 84,1 млн грн; 1646,7 тис. одержувачам було виплачено 9662 млн грн державної допомоги сім'ям з дітьми; 275,2 тис. осіб одержували державну соціальну допомогу на інвалідів з дитинства та дітей-інвалідів, яким було нараховано 2015,4 млн грн [3].

Система адресної соціальної допомоги охоплює близько 2,3 млн сімей, які отримують 558,9 млн грн, зокрема: для 1424,6 тис. сімей було призначено 128,3 млн грн субсидій на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг; для 399,5 тис. сімей було призначено 198,4 млн грн субсидій на відшкодування витрат для придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива; 459,8 тис. сімей отримали державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям на суму 232,2 млн грн. [3].

Станом на 1 січня 2009 р. на обліку в органах соціального захисту населення перебувають 216,7 тис. учасників бойових дій, 411,5 тис. сімей загиблих і померлих ветеранів війни, 1884,4 тис. учасників війни, 6146,8 тис. дітей війни, 2430,1 тис. інвалідів, з них 213,2 тис. інвалідів війни, 115 осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, 4633,6 тис. ветеранів праці. Загальна чисельність пенсіонерів – 13,8 млн осіб, у тому числі 9,4 млн осіб, які проживають у міських поселеннях та 4,4 млн – у сільській місцевості. Пенсії отримують за віком 76,8% від загальної чисельності пенсіонерів, по інвалідності – 11,2%, у разі втрати годувальника – 6,1%, за вислугу років – 4,5%, соціальні пенсії – 1,4%. Середньомісячний розмір пенсії пенсіонерів, які перебувають на обліку в органах Пенсійного фонду України на початок 2009 р. (з урахуванням компенсаційних виплат і цільових допомог, передбачених чинним законодавством), становив 898,36 грн, у тому числі за віком – 942,7 грн, за інвалідністю – 742,7 грн, у разі втрати годувальника – 647 грн, за вислугу років – 945 грн, соціальну пенсію – 538 грн [3].

Загалом сьогодні держава несе зобов'язання з надання 156 видів соціальних пільг, гарантій і компенсацій 230 категоріям населення; систему пільг нині регулюють 46 законодавчих актів. За різними оцінками, вартість задекларованих пільг становить 19–29 млрд грн на рік, що в декілька разів перевищує обсяг бюджетних коштів, які виділяються на їх фінансування [4].

У Державному бюджеті за 2008 р. витрати на соціальний захист і соціальне забезпечення зросли на 52,7%, тоді як у 2007 р. – лише на 14% [3].

Державними органами влади розроблена і впроваджується низка заходів щодо реалізації соціальної політики, але через підміну її дієвого реформування екстенсивним збільшенням соціальних видатків ці ресурси витрачаються неефективно. При постійному збільшенні абсолютних розмірів соціальних видатків, жодна з соціальних функцій держави досі не

реалізується в кількісних та якісних параметрах, передбачених Основним законом, а тому суттєвих практичних зрушень в сфері соціального захисту досягнуто не було. Фінансування соціальної сфери організовано вкрай нераціонально, адже значна частка фінансів не надходить до людей, які дійсно потребують соціального захисту. Відсутність чітких стратегічних пріоритетів соціальної політики призводить до розпорошування коштів та тотального недофінансування соціальних установ. Соціальна політика залишається патерналістською і не сприяє розвитку людського потенціалу.

Нині спостерігається недовіра до соціальної політики у вирішенні проблем найбільш незахищених прошарків населення, має місце відсутність системного підходу до формування державних соціальних гарантій, сучасного інструментарію вибору пріоритетів соціальної політики та механізмів її реалізації. Суперечності соціального забезпечення виявляються й у високій регіональній диференціації, нездатності виплачувати заплановані зарплати та види соціальної допомоги. Приватизовані ринки житла, освіти та охорони здоров'я існують поряд із вкрай низьким рівнем оплати праці та мінімальної соціальної допомоги. Отже, створення сучасної системи соціального захисту в Україні має свої особливості, пов'язані із затяжним характером реформ, тривалою відсутністю економічного поживлення в економіці, одночасним зростанням зубожіння переважної частини населення та соціальної поляризації в суспільстві при глибокій кризі державних фінансів, що суттєво обмежує соціальні заходи.

Можна цілком погодитися з науковцями Національного інституту стратегічних досліджень, що протягом тривалого періоду реформ в Україні пріоритетність фактично надавалась головним чином трансформації економічних інститутів, в той час як цілям побудови адекватних інституційним змінам системи соціального розвитку та важелів підвищення рівня і якості життя громадян не приділялось необхідної уваги [5]. Соціальна сфера розглядалась як вторинна, похідна від економічної та як така, що обтяжує економіку. Внаслідок такого підходу, з самого початку реформ 90-х років ХХ ст. економічні та соціальні процеси увійшли в гостре взаємне протистояння.

Таким чином, проведення цілеспрямованої державної політики щодо соціального захисту працездатних громадян і підтримка найбільш незахищених прошарків потребує чіткої координації дій органів законодавчої і виконавчої влади, з визначенням та розмежуванням основних функцій суб'єктів управління, які безпосередньо впливають на забезпечення соціальних гарантій захисту на всіх рівнях (державному, регіональному, місцевому) [6].

До основних функцій, які забезпечуватимуть встановлені Конституцією України соціальні гарантії пенсіонерів, інвалідів, одиноких непрацездатних громадян, дітей – сиріт, інших соціально незахищених осіб, належать: реалізація державної політики у сфері захисту соціально незахищених громадян; організація надання адресної соціальної допомоги малозабезпеченим верствам населення; здійснення разом з місцевими органами влади та органами місцевого самоврядування, громадськими

організаціями соціальних комплексних програм; організація надомного обслуговування інвалідів та одиноких непрацездатних громадян; правильне та своєчасне призначення державних пенсій та допомог; призначення субсидій по оплаті житлово-комунальних послуг, твердого палива, зрідженого газу, електроенергії; правильне і своєчасне призначення державних допомог сім'ям з дітьми тощо.

Державне управління у сфері соціального захисту здійснюють органи загальної і спеціальної компетенції. Державна система управління соціальним захистом здійснюється через державні законодавчі, виконавчі, правові органи та суб'єкти, що мають спеціальне повноваження. До органів державного управління, що уповноважені законодавчими актами державної виконавчої влади, які, крім функцій загального управління, виконують функції щодо формування й забезпечення реалізації державної політики у сфері соціального захисту населення, зокрема належать:

- Президент України; Верховна Рада України;
- Кабінет Міністрів України;
- Рада національної безпеки та оборони України;
- Міністерства України (праці та соціальної політики; охорони здоров'я; освіти і науки; з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи; у справах сім'ї, молоді та спорту; з питань житлово-комунального господарства тощо);
- Пенсійний фонд України;
- Фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування України (від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; на випадок безробіття; з тимчасової втрати працездатності);
- Фонд соціального захисту інвалідів;
- Фонд гарантування вкладів фізичних осіб;
- недержавні пенсійні фонди;
- місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Сьогодні в Україні функціонує розгалужена система державних соціальних служб. Зокрема, 321 будинок-інтернат, 56 дитячих будинків-інтернатів, 149 психо-неврологічних інтернатів, 5 спеціальних будинків-інтернатів, де на повному державному забезпеченні перебуває 57 тис. громадян, з яких майже 30 тис. осіб – з вадами розумового розвитку. Обслуговування майже мільйона пенсіонерів, одиноких непрацездатних громадян та інвалідів відбувається в 743 територіальних центрах соціального обслуговування, 908 відділеннях соціальної допомоги вдома, 322 будинках-інтернатах для громадян похилого віку та інвалідів. Крім того, у 400 дитячих будинках сімейного типу перебуває 2605 вихованців, у 2461 прийомній сім'ї – 4050 осіб, у центрах соціально-психологічної реабілітації дітей – 3930 осіб, а в 21 закладі соціального захисту надаються послуги для бездомних громадян [3]. Для осіб з обмеженими фізичними можливостями, яких в Україні близько 3,5 млн осіб, функціонує Фонд соціального захисту інвалідів та 27 територіальних відділень Фонду, Всеукраїнський центр професійної реабілітації інвалідів, 14 реабілітаційних установ професійної реабілітації інвалідів [2].

Виплати, пов'язані з соціальним захистом соціально вразливих шарків населення (житлові субсидії, допомога малозабезпеченим сім'ям, пільги ветеранам війни тощо) фінансуються з державного та місцевого бюджетів, спеціальних фондів, коштів підприємств, установ та організацій, плати за соціальні послуги, коштів благодійної допомоги, коштів одержувачів соціальних послуг та інших джерел, передбачених законодавством.

Нормативно-правову базу соціального захисту громадян України визначає чинне законодавство – цілісна система законодавчих актів, що регулюють відносини у сфері соціального захисту населення. Основи законодавства у цій сфері складають: Конституція України, закони України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”, “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань”; “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття”; “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування з тимчасової втрати працездатності”, “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”, “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”, “Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію та інвалідам”, “Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям”, “Про соціальний захист дітей війни”, “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”, “Про охорону праці” та ін.

Формуючи нову систему соціального захисту населення України, адекватну сучасним реаліям, слід виходити з того, що вона має відповідати провідним принципам соціальної держави, будуватися на державних соціальних стандартах та на здійсненні їх постійного моніторингу для практичного втілення системи соціальних, економічних та законодавчих прав і гарантій, що забезпечуються і контролюються державою та її відповідними інститутами.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства пріоритетним завданням виступає відновлення соціальної справедливості та подолання невідповідності між конституційними нормами і реаліями життя українців, спричинених різницею в доходах населення [7]. Це потребує, в першу чергу, ясності та прозорості при розрахунках розмірів різних видів соціальної допомоги та пенсій, гарантію держави на вчасну виплату заробітної плати, пенсій, стипендій, соціальної допомоги у визначені терміни та в повному обсязі.

Зниження рівня реальних доходів жителів України вимагає від державних органів влади вдосконалення соціального захисту населення. Відповідно до ст.25 Загальної декларації прав людини сучасна правова держава повинна гарантувати право на гідний рівень життя, що передбачає забезпечення людей їжею, одягом, житлом, медичним доглядом, в обсягах, що необхідні для підтримки їх здоров'я й добробуту, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини [8]. Зниження реальних доходів жителів зменшує частку його

витрат на оплату різноманітних послуг. Безплатні послуги стають платними, що обмежує доступ до них більшості населення. Будь-яка управлінська система покликана забезпечити надання населенню достатній рівень і якість соціальних послуг. Тому розширення соціального захисту та зростання витрат на нього повинні підкріплюватися організаційно-правовими та економічними заходами, здатними надавати основний соціальний захист найбільш нужденним громадянам з урахуванням фінансового становища держави. Перебудова сфери соціального захисту громадян вимагає від державних органів влади та органів місцевого самоврядування вдосконалення розробки соціальних програм та заходів щодо соціального захисту населення.

Для мінімізації суспільного напруження та запобігання акціям соціального протесту необхідно забезпечити прозорість рішень центральних та місцевих органів влади; розробити стратегію інформаційної політики, спрямовану на адекватне висвітлення соціально-економічних процесів в українському суспільстві, роз'яснення політики уряду та місцевих органів влади, забезпечення діалогу “влада-населення” на всіх етапах від підготовки до прийняття рішень, а також для висвітлення діяльності органів влади; забезпечити розвиток інститутів співпраці влади, бізнесу та громадянського суспільства; реально забезпечити зниження рівня корупції, у тому числі шляхом розширення форм громадського контролю.

Висновки. Органи центральної і місцевої державної влади та органи місцевого самоврядування повинні передбачати забезпечення соціально гарантованих умов для нормального існування й розвитку людини, тобто певного її життєвого рівня.

Становлення та розвиток системи соціального захисту в різних країнах світу свідчить, що нині не існує єдиної моделі соціального захисту громадян, які постійно розвиваються. Проте існують чіткі схеми надання різних видів соціальних допомог, пенсійного забезпечення та соціального страхування. Тому кожна держава має визначитись, яким чином краще забезпечити соціальний захист свого народу. Специфічні особливості розвитку України не дають змоги автоматично перенести досвід розвинених країн із соціального захисту населення, адже вони розраховані на розвинені та стабільні ринкові відносини. Тому трансформація соціального захисту населення країни з урахуванням набутого світового досвіду потребує комплексного підходу у процесі зміни принципів її побудови, виходячи з ринкових реалій розвитку держави.

На державному рівні в системі управління соціальним захистом громадян виділяються такі групи проблем, як: недосконалість нормативно-правової бази щодо реформування системи соціального захисту населення; необхідність структурних змін у програмах, покликаних підвищити адресність соціальної допомоги, у тому числі за рахунок скасування пільг, наданих багатьом категоріям громадян незалежно від того, бідують вони чи ні; відсутність взаємоув'язки різних програм соціальної допомоги, наприклад програм дитячих допомог, житлових субсидій і соціальної допомоги родинам; складність переходу до єдиної системи грошових тран-

сфертив у рамках мультипрограмної системи соціального захисту; невизначеність з термінами запровадження накопичувальної складової системи пенсійного забезпечення, особливо з урахуванням наслідків світової фінансово-економічної кризи.

Комплексна реформа соціальної сфери, включаючи зміну механізму її бюджетного фінансування, не розв'яже миттєво накопичені впродовж десятиріч соціальні проблеми, але запобігатиме їх поглибленню та, за умови послідовних і системних дій всіх владних структур, дасть змогу побудувати в державі ефективну соціальну систему і забезпечити належний людський розвиток.

Таким чином, загальна схема зміни державного підходу до управління соціальною сферою включає: формування цілей та пріоритетів розвитку, орієнтованих не на процес надання тих або інших послуг, а на отримання конкретних результатів; створення концепції розвитку сфери в цілому і кожної окремої її галузі; розробку механізму функціонування соціальних галузей, який забезпечить досягнення визначених цілей; розробку системи критеріїв та індикаторів досягнення визначених цілей.

Видається доцільним поєднання мінімального державного втручання в процес надання соціальних послуг із максимально чітким визначенням правил та жорстким контролем їх дотримання. Оскільки головним інструментом впливу держави на суспільне буття є бюджет, досягнення цілей розвитку соціальної сфери забезпечується пріоритетами державної бюджетної політики.

Розвиток соціальної сфери має стати не прерогативою держави, а справою всього суспільства. Це підвищує роль кожної конкретної особистості і громадських організацій та об'єднань в управлінні соціальним розвитком – від фінансування до визначення завдань і контролю. При цьому за державою залишаються управління соціальною сферою, її бюджетна підтримка та визначення стратегії розвитку. Водночас необхідні адекватні зрушення у державній політиці, реформа чинних систем управління, зокрема фінансування.

У частині формування цілей та пріоритетів розвитку винятково важливим є надання їм реальності і конкретності, узгодженості із напрямками розвитку інших галузей та доступними ресурсами, як фінансовими, так і людськими. Необхідне розуміння сутності кожного пріоритету.

Потребує докорінних змін система взаємовідносин місцевих та центральних органів виконавчої влади: розширення функцій місцевих органів влади вимагає посилення контролю за дотриманням єдиних державних вимог, мінімальних соціальних гарантій та стандартів; на державному рівні мають бути визначені об'єкт, суб'єкти та процедура контролю; центральні структури (Міністерство праці та соціальної політики України, Міністерство освіти та науки України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство з питань житлово-комунального господарства) мають виконувати функції формування політики, розробки програм, розподілу коштів державного бюджету на їх фінансування по територіях, вироблення єдиних стандартів якості та доступності послуг соціальної сфери, контролю за їх дотриманням; аналогічно слід змінити функції міністерств та відомств щодо установ, які належать до сфери їх

відповідальності: від опікування та контролю за повсякденною діяльністю необхідно перейти до визначення її стратегічних напрямів і контролю за результатами роботи, від розподілу матеріальних ресурсів – до розподілу коштів; необхідно змінити і фінансові відносини між окремими міністерствами та відомствами, зокрема між соціальним блоком Уряду та Міністерством фінансів України, яке має розподіляти бюджетні кошти відповідно до сформованого і прийнятого Кабінетом Міністрів України комплексу державних програм та контролювати їх використання; міністерства соціального блоку самостійно здійснюватимуть подальший розподіл коштів між територіями та програмами і нести відповідальність за їх використання.

Сучасна соціальна політика в Україні має опиратися на прогностичні показники розвитку економіки, актуарні та фінансові розрахунки вартості прийнятих програм, забезпечувати прозорий і справедливий захист населення.

Перспективні напрями подальших досліджень. Розробка української моделі соціального захисту має будуватися, головним чином, у наступних напрямках: створення правових умов для реалізації економічної ініціативи громадян; здійснення всеохоплюючої реформи соціального страхування та пенсійного забезпечення; вдосконалення системи адресної допомоги найуразливішим верствам населення; забезпечення гарантованості та своєчасності виплати заробітної плати, пенсій, стипендій, допомоги та інших соціальних виплат; більш активне залучення громадських, приватних і благодійних організацій у наданні соціальних послуг соціально незахищеним категоріям населення; подолання тенденцій подальшого розшарування суспільства за рівнем доходів. Проблеми соціальної захищеності та соціальної безпеки повинні відповідати суспільним потребам, а також європейським стандартам.

Використані джерела інформації:

1. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України, 28 черв. 1996 р. // Відом. Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. – С. 381–417.
2. Соціальний захист населення України : монографія / авт. кол. : І.Ф. Гнибіденко, М.В. Кравченко, О.Ф. Новікова та ін.; за ред. В.М. Вакуленка, М.К. Орлатого. - К. : НАДУ, 2009. - 184 с. - (Б-ка міського голови).
3. Соціальний захист населення України : стат. зб. / Держ. ком. статистики України . – К., 2009. – 126 с.
4. Пищуліна О. Соціальний розвиток України та пріоритетні напрями реформування соціальної політики / О. Пищуліна // Україна в 2008 році. Щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. – К. : НІСД, 2008. – 744 с.
5. Україна як соціальна держава: гасло для політичної конкуренції чи шлях до солідаризації суспільства? – К. : НІСД, 2008. – 42 с.
6. Кравченко М.В. Розробка моделей організації управління соціальним захистом населення: національний та зарубіжний досвід : Навч. посіб. / М.В. Кравченко, О.М. Петроє. – К. : Асоціація міст України, 2007. – 250 с.
7. Щорічне послання Президента України В.Ющенка “Про внутрішнє і зовнішнє становище України”. – Уряд. кур’єр. – № 58. – 1 квіт. 2009 р. – С. 3.
8. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. // Комп’ютерна система законодавства України “Право”.

Рецензент: Бакуменко В.Д., д.держ.упр., професор.